

בררכת הנחשים והמונומנט של הורדוס

מגן ברנשטיין

בתיאור המצור שהטיל טיטוס על ירושלים נזכרים שני ציונים טופוגרפיים: בררכת הנחשים (מלחמת, ה, 108), ובסמוך לה המונומנט של הורדוס (פעמיים; פעם ראשונה — שם, שם, פעם שנייה — שם, 507).¹ מאז סוף המאה הקודמת מקובל על חוקרי ירושלים לזהות את שני האתרים ממערב לפינה הדרומית-מערבית של העיר העתיקה; את בררכת הנחשים בברכת א-סולטאן ואת המונומנט של הורדוס בקבר הנמצא סמוך למלון המלך דוד.² לדעתנו, אין לזיהויים אלה על מה שיסמכו, ובמאמרנו זה נציע לזהות את שני האתרים בקירבת שער שכם.

הקבר המפואר, שנתגלה בשנת 1892, והבריכה הנמצאת כ־250 מטר דרומית-מזרחית לו נראו לקונרד שיק, מי שחקר את הקבר לראשונה, כצמד האתרים הנזכרים אצל יוספוס פלוניוס.³ למעשה, לא נמצא בהם דבר המצדיק זיהויים אלה. הקבר — שהיה ידוע תחילה על-שם סביבתו, ניקופוריה — הוא אמנם קבר מפואר מימי הבית השני, אך אין בו ולו פרט אחד המחייב לראות בו את המונומנט הנזכר.⁴ באשר לבריכה, בבדיקות שערך בה עמוס קלונר בשנים 1972-1974 לא נתגלו שרידים הקודמים לימי הביניים. לדעתו של קלונר, הבריכה נבנתה רק בתקופה הצלבנית ונקראה אז בררכת גרמוס.⁵

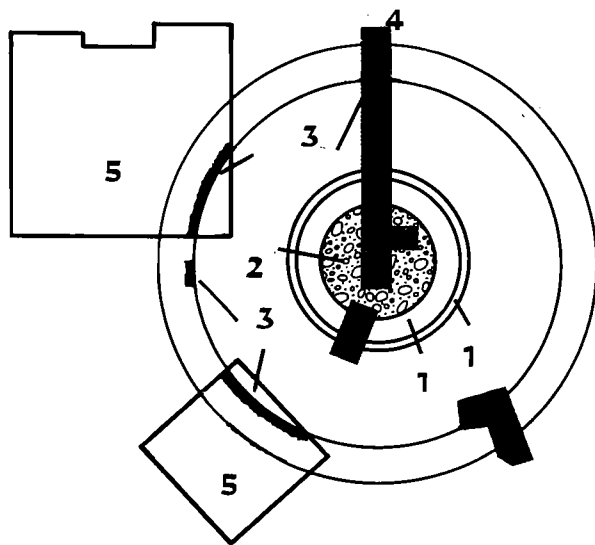
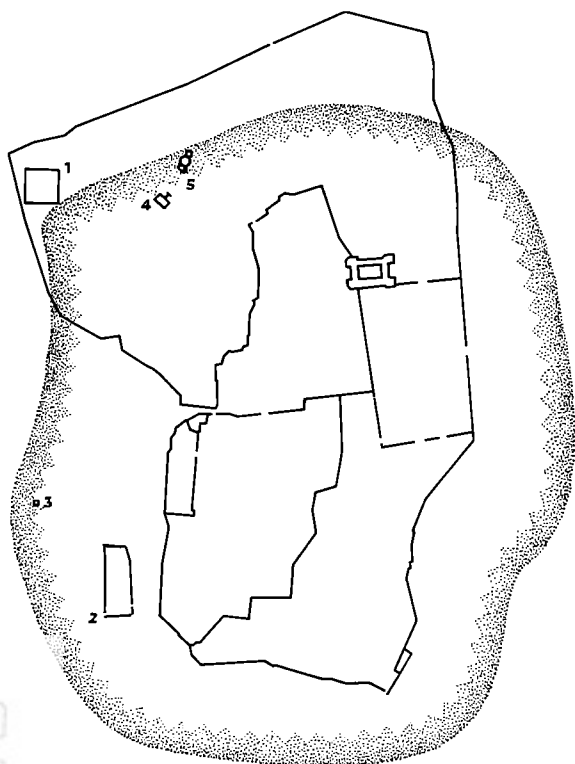
1 בהזכרה הראשונה מכונה ציון זה 'המונומנטים', ובשנייה בלשון יחיד, 'המונומנט'.

2 כך למשל: מ' אבי-יונה, הארכיאולוגיה והטופוגרפיה של ירושלים בימי הבית השני, מ' אבי-יונה (עורך), ספר ירושלים, א, ירושלים ותל-אביב תש"ז, עמ' 319; G. Dalman, *Jerusalem und Sein Gelände*, Hildesheim—New York 1974 (Gütersloh 1930), pp. 142-143, 199-201; J. Simons, *Jerusalem in the Old Testament*, Leiden 1952, p. 49, n. 1

3 C. Schick, Recent Discoveries at the "Nicophorieh", *PEFQS* (1982), pp. 115-120; idem, 'Birket Es Sultan, Jerusalem', *PEFQS* (1898), pp. 224-229. באותה שנה שפרסם שיק את הקבר הופיע גם מאמרו של סג'ורנה ובו תיאור הקבר והצעה לזיהוי המונומנט של הורדוס. האם הגיע לזיהוי בכוחות עצמו? וראה: P.M. Séjourné. 'Chronique Biblique', *RB*, 1 (1892), pp. 267-272

4 תיאור הקבר ומראי-מקום לספרות הנוגעת לו ראה: ע' קלונר, 'קברים וקבורה בירושלים בימי בית שני', עבודה לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה של האוניברסיטה העברית, ירושלים תש"ם, עמ' 83-84.

5 ע' קלונר, 'בררכת הסולטאן בירושלים — בררכת הנחשים?', הכינוס הארכיאולוגי החמישי: תקצירי הרצאות, ירושלים תשל"ח, עמ' 11. גרמוס (או Germain) חי בימי אמלריך (1162-1173).

0 2 4 6 8 10 m

המונומנט ההרודיאני ברחוב הנביאים

בשנת 1977 חפרו בירושלים שרה בן-אריה ואהוד נצר מבנה יוצא-דופן מימי הבית השני.⁶ מבנה זה, הנמצא כ-250 מטר מצפון-מערב לשער שכם, נתגלה כמאה שנים קודם לכן בידי שיק. המבנה בנוי כל כולו שני מעגלים, זה לפנים מזה (מעגלים חד-מרכזיים, קונצנטריים, היקף המעגל החיצוני 33 מטר). בנייה זו מתייחדת בשימוש באופוס רטיקולטום: קיר המצופה בשכבת אבנים פירמידליות שבסיסן המרובע פונה כלפי חוץ; האבנים מונחות באלכסון ויוצרות דגם של רשת (ומכאן השם). שיטת בנייה זו היתה נהוגה בארץ-ישראל רק בימי הורדוס, ואין היא ידועה אלא במבנים מלכותיים שנבנו עבורו — ביריחו ובבניאס. שיטה זו הובאה לארץ מרומא, ומשם כנראה נשאלה גם תוכנית המבנה. קרוב לוודאי שקברו של אוגוסטוס ברומא שימש לה דגם לחיקוי.⁷ נראית דעתם של החופרים כי הבניין בירושלים, בדומה לזה שברומא, נבנה לשמש מצבת קבורה, וכי יש לזהותו עם 'המונומנט [או 'המונומנטים] של הורדוס' שהזכיר יוספוס פלוויוס.⁸ זיהוי זה ניתן לתומכו בכמה טעמים: אכן לפנינו מצבה מונומנטלית המוצבת באחת הכניסות הראשיות לעיר; מידותיה מתאימות למצבת קבורה מלכותית וסגנונה מעיד שנבנתה בתקופת הורדוס; לתקופה דומה שייכים גם החרסים שהועלו בחפירה.

מימין: מונומנט האופוס רטיקולטום. 1 — קיר; 2 — מילוי; 3 — אופוס רטיקולטום; 4 — חתכי חפירות ארכאולוגיות; 5 — מבנים מן המאה הישנה
משמאל: תוואי דייק המצור של טיטוס ומקומם של האתרים הנדונים במאמר:
1. המחנה האשורי;
2. בריכת הסולטאן;
3. הקבר בניקופוריה;
4. הבריכה שמצפון מערב לשער שכם;
5. מונומנט האופוס רטיקולטום

6 E. Netzer & S. Ben-Arieh, 'Opus Reticulatum Building in Jerusalem', *IEJ*, 33 (1983), pp. 163-175

7 E. Netzer, 'Herod's Family Tomb in Jerusalem', *BAR*, 9, 3 (1983), pp. 52-59, esp. pp. 56-57

8 נצר ובן-אריה (לעיל, הערה 6), עמ' 171; נצר (לעיל, הערה 7), עמ' 59.

אם נכון זיהוי זה – ולעניות דעתנו קרוב הוא לוודאי – הרי שיש לבקש בקירבת מקום את ברכת הנחשים.

ברכת הנחשים

מקורות שונים – ספרותיים, אונומסטיים, ארכיאולוגיים וכן שיקולים טופוגרפיים – אכן מצביעים על קיומה של בריכה (או בריכות) בקירבת מקום למונומנט הנזכר. השטח שמצפון ומצפון-מערב לשער שכס הוא אגן היקוות שמדרונות אחדים משתפעים אליו, והוא מקום שראוי להקים בו בריכה לאגירת מי גשמים. בסביבה זו היתה בתקופה הצלבנית בריכה שכונתה 'הבריכה של לגר' (Lacus Legerii). בריכה זו, הנזכרת בתעודה משנת 1177, אמנם אינה ניתנת לאיתור מדויק, אבל נראה שמקומה היה אי-שם בין בית המצורעים על-שם לזרוס (ששכן בסביבות 'השער החדש') לכנסייה על-שם סטפנוס (במקומה של כנסייה הנושאת גם כיום שם זה, ברחוב שכס), הווה אומר: בשטח שמצפון או מצפון-מערב לשער שכס. באיתורה של בריכה זו דן לראשונה קלרמון-גאנו, והוא מצא חיזוק לדעתו בדבר מיקומה בשם של האזור בזמנו, חַת אֶל-בְּרֶכָה (שכונת הבריכה), שם ששימר את זכרו של מקווה מים זה.⁹ שם דומה, אֶצְ' אֶל-בְּרֶכָה (חלקת הבריכה), מופיע גם במפות של וילסון ושל ונסאן.¹¹

השטח שמצפון ומצפון-מערב לשער שכס איננו ניתן היום לחקירה, מאחר שבשנות השבעים מילאו את רובו בשפכים ויישרוהו, וכך שרידים שבעבר הלא-רחוק עדיין נראו לעין קבורים היום תחת עיים רבים. אף-על-פי-כן, יש בספרות הארכיאולוגית עדויות חד-משמעיות של אמות-מים ההולכות מסביבה זו אל פנים העיר העתיקה. העדות הכרוכה ביותר לכך היא אמת-המים שגילה המילטון ליד שער שכס.¹² אמת-מים זו, העוברת מדרום-מערב לשער (כ-3.5-4.5 מטרים מדרום לבחן הדרומי), חצובה בסלע. רוחבה 0.5 מטר ועומקה 0.75-1.25 מטר. לרוע המזל, אין בידינו פרטים על מקום מוצאה ועל סופה של האמה, אבל קרוב לשער שנתפרנסה מן הבריכה הנדונה, והולכה מים לסביבות הר-הבית.¹³

באמה נמצאו סימני תיקונים מימי אליה קפיטולינה (כעדות כתובת בשימוש משני של מצבת

9 פרסום אחרון של תעודה זו, ושם מובאת ספרות קודמת, ראה: G. Bresc-Bautier, *Le Cartulaire du Chapitre du Saint-Sépulcre de Jérusalem*, Paris 1984, pp. 314-315

10 Ch. Clermont-Ganneau, 'Seal of the Crusading Period from the Leper Hospital of St. Lazarus at Jerusalem', *PEQ* (1901), pp. 109-114. דיון בזיהוי המוצע ומראי-מקום ראה: "פראור, לבעיות הטופוגרפיה העירונית של ארץ ישראל: כיבוש העיר וחומות ירושלים ערב מסע הצלב הראשון, ארץ-ישראל, י' (תשמ"ד), עמ' 317 והערות 28, 29.

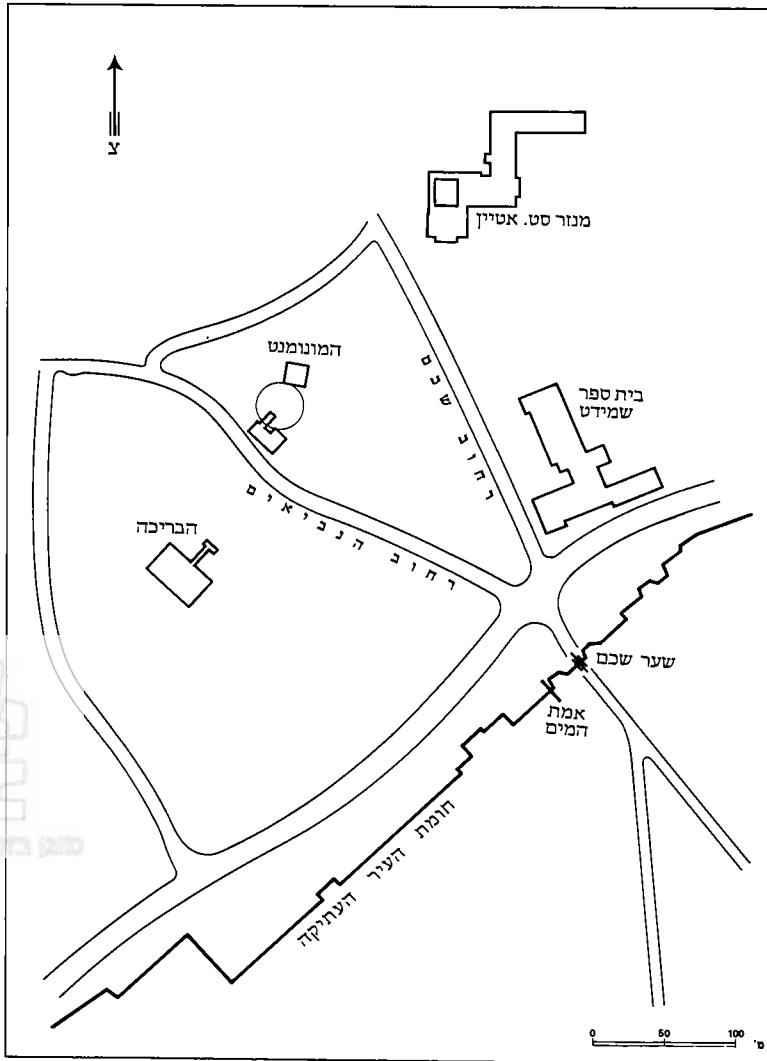
11 ארצ' אל-ברכה נזכרת כחלקה הנמצאת מצפון-מערב לשער שכס, ראה: C.W. Wilson, 'Golgotha and the Holy Sepulchre', *PEQ* (1902), opp. to p. 292; H. Vincent, *Jerusalem Antique*, I, Paris 1912, pl. I; H. Vincent & F.M. Abel, *Jérusalem Nouvelle*, II, Paris 1926, p. 968 and fig. 316 (p. 754)

12 R.W. Hamilton, 'Excavations against the North Wall, Jerusalem', *QDAP*, 10 (1944), pp. 38-39, fig. 17 (plan & section), pl. VIII, 2; X, 2

13 אמת-מים אחרת, שהבחין בה וורן, נכנסת העירה מצפון לשער שכס, וספק אם היא קשורה למערכת הנדונה. ראה: Ch. Warren & C. Conder, *Survey of Western Palestine: Jerusalem*, London 1884, p. 211 and plan facing p. 264. אמת-מים מצפון לשער שכס ראה: J.D. Grace, 'The Damascus Gate, Jerusalem', *PEFQS* (1914), pp. 29-33

מגן ברזשי

מקומם האפשרי של
בריכת הנחשים והמורנומנט של הורדוס

קבורה של קנטוריון מן הלגיון העשירי),¹⁴ אבל אין ספק כי האמה היא מימי הבית השני וכי מגמתה היתה להיתוסף אל המאגרים הגדולים בהר הבית.¹⁵
הנה כ־כֶּן, מציאות הבריכה — שעל קיומה מעידים סימנים רבים — ואמת המים — שחפרה המילטון — מחזקת את דעתנו כי במקום זה יש לקבוע את מקומה של בריכת הנחשים.¹⁶

M. Avi-Yonah, 'Greek and Latin Inscriptions from Jerusalem and Beisan', *QDAP*, 8 (1939), pp. 14-54-57

15 ד' בהט, 'תעלת המים החשמונאית ליד הר הבית', אריאל, 58-57 (1988), עמ' 132-142. אגב, לדעתו של ב"צ לוריא הבריכה הנדונה היא מימי הבית הראשון, והיא שנחנה את שמה למסילת שדה כובס, שהתקיימה בימי פלישת סנחריב. וראה: ב"צ לוריא, 'כיצד תכנן חזקיהו את מפלתו של סנחריב', בית מקרא, לב (תשמ"ז), עמ' 252-249.

הדייק בתיאורו של יוספוס פלוויוס

בתיאור השני של המונמנט של הורדוס בכתבי יוספוס פלוויוס מתואר הדייק כשנקודת המוצא שלו (וממילא גם נקודת הגמר) היא המחנה האשורי (מלחמת, ה, 504-507). על-פי תיאור זה, המונמנט של הורדוס נמצא ממזרח למחנה האשורי. אם אכן עמד המחנה, כדעת רוב החוקרים, במקום הנמצא כיום במגרש הרוסים או בקירבתו, הרי נמצא לנו טעם נוסף להעדיף את הזיהויים המוצעים על-ידינו על-פני הזיהויים המקובלים (שעל-פיהם האתרים ימצאו מדרום למגרש הרוסים ולא ממזרח לה).¹⁷

לגבי הסבורים שקו החומה השלישית הוא הקו שהיה מכונה קו סוקניק-מאיר (ומחבר מאמר זה נמנה עימם), יהיו שלושת האתרים הנדונים — המונמנט של הורדוס, ברכת הנחשים והמחנה האשורי — בשטח שבין החומה השלישית לשנייה.¹⁸ לגבי המחנה האשורי נאמר בפירושו שמקומו מפנים לחומה השלישית (מלחמת, ה, 303). אבל באשר לשני האתרים האחרים נאמר שטיטוס (בטרם פרץ את החומה השלישית) ציווה ליישר את כל השטח שבין הר-הצופים לבין מצבת הורדוס וברכת הנחשים (שם, ה, 108). לפי הזיהויים המקובלים, אין בהוראתו של טיטוס הגיון רב, שהרי אין קשר עין בין הר-הצופים לברכת הסולטאן. לעומת זאת, האתרים המוצעים על-ידינו נראים מהר-הצופים, אך הם נמצאים מפנים לחומה השלישית ולא מחוצה לה. קושי זה ניתן לפתור באחת משתי דרכים: אפשר להניח שאתרים אלה נועדו לציין את קטע החומה הקרוב להם, אבל ייתכן גם שיש לנו מקרה נוסף של רשלנות, מידה שיוספוס פלוויוס לקה בה לעתים די קרובות.¹⁹ לדעתנו, האפשרות השנייה קרובה יותר להתקבל על הדעת.

- 16 תחום ההתנקזות המשוער של הבריכה משתרע על שטח של כ-300 דונם. בהנחה כי 6-7% של המשקעים יקרו בבריכה, הרי שבשנת גשם ממוצעת (500 מ"מ) היא עשויה לקבל כ-10,000 מ"מ. אם היה השטח בנוי ומרוצף — היינו, אטום לחלוט — או שהיו בו תעלות מתאימות, היתה הבריכה עשויה לקלוט כמויות גדולות עוד יותר. תודתי נתונה לפרופ' אשר שיק מהאוניברסיטה העברית, ירושלים, אשר המציא לי מידע זה.
- 17 דיון אחרון במיקומו של המחנה האשורי והפניית לדיינים קודמים ראה: D. Ussishkin, 'The "Camp of the Assyrians" in Jerusalem', *IEJ*, 29 (1975), pp. 137-142. אוסישקין מסכם את שלוש הסיבות לזיהוי המחנה כמגרש הרוסים, המבוססות על תיאורו של יוספוס פלוויוס (מלחמת, ה, 303, 504-507): (א) מקומו בתחום החומה השלישית, (ב) מקומו כמטחורי-קשת מן החומה השנייה (כלומר כ-200-400 מ'), (ג) היותו במערב העיר החדשה.
- 18 דיון קצר בבעיית החומה השלישית ומראי-מקום ראה: M. Broshi, 'Ideology, Religion and Politics and their Impact on Palestinian Archaeology', *Israel Museum Journal*, 6 (1987), pp. 23-24
- 19 על רשלנותו של יוסף ראה: מ' ברושי, 'מהימנותו של יוסף בן מתתיהו', א' רפפורט (עורך), יוסף בן מתתיהו: היסטוריון של ארץ ישראל, ירושלים תשמ"ג, עמ' 26-27.